

levi âdâb ve erkânı İstanbul, 1963, s. 130 v.d.). Gece yapılan mukabeleden sonra çerağları dinlendiren (söndüren) türbedârın okuduğu Türkçe beyit de bir „tercemân“dır. „Nikâh gül-bangi“ndan önce okunan Mevlânâ'nın Farsça bir beyti de bir tercemân mâhiyetindedir (Aynî, *agn. esr.*, s. 149) Bâzı tercemânlardan sonra kısa bir gül-bank da çekilmesi, bızce tercemânla gül-bangi birbirine karıştırmıştır.

Tercemânın bir başka mânaya da geldiğini biliyoruz. Bir hatânın bağışlanması için verilen paraya ve kesilen kurbanı da tercemân denildiğini Bisâtî adlı bir alevinin, Şâh Tahmâsp I. zamanında (930—938=1523—1575) yazdığı „*Manôkıb al-asrâr bahcat al-ahrâr*“ından anlıyoruz. Bir bakıma tam bir „fütüvvet-nâme“ olan bu eserde, süflîğin şartları anlatılırken, bunları yerine getirmeyenden muayyen bir akçe tercemân alınacağı, o şahsa „bir tarik ilzâm edileceği“ yâni sopa vurulacağı, anlatılıyor (hususî kütüphanemizdeki 1017'de yazılmış nüsha, var. 29^a — 30^a). Yine aynı eserde, Cembrâ'il'in vahiy getirdiği Peygamber'in ayağa kalktığı. Bu yüzden de Cembrâ'il'in benliğe düştüğü, bu benlikten, kusurdan sonra Peygamber'in, Cembrâ'il gelince ayağa kalkmadığını, Cembrâ'il'in sorusu üzerine Peygamber'in onun kusurunu söylediği ve emriyle 'Alî'nin, „Cembrâ'il'in sitemin sürüp erkân üzerine tarik çaldığı“ ve „tercemân kestigi“ bildiriliyor ki „tarik çalmak“, sopa vurmaktır, tercemân kesmek de kurban kesmektir (Aynî, *agn. esr.*, var. 36^a — 37^a). Aynı bahiste, tercemânı kestiren veya kesenin de, „makbûl“ olduğundan, etinden yiyebileceği bildirildikten sonra „ammâ şerî'at kavminden sakınmak gerek, ehli zâhîde göstermeyip, vermemek gerek, yedirmemek gerek; bir kişi tercemân lokmasının ehli zâhîre veya bir münkir, mübâfika verse, yedirse, benim etim yedirmiş gibidir“ sözleri, bunu daha da açıklamaktadır (var. 37^a). „Dâr tercemânı“ndaki, „canım kurban, benim tercemân“ sözü de bunu gösterir.

Alevi-Bektâşilerdeki mensur tercemânlardan bir kaçına da işaret etmek yerinde olur:

Dâr tercemânı: (*Kur'an*'ın VII. sûresinin 23. âyeti okunduktan sonra) „Allah Allah“, elim arda, özüm darda, yüzüm yerde, erenlerin Dâr-ı Mansûr'unda, Muhammed Alî divânında, Hakk'ın huzurunda, canım kurban, benim tercemân, fakirin elimden, dilimden, ağınmış, incinmiş can karındağ varsa, dile getsin, Allah eyvallah, hû dost (*Mir'ât al-makûşid*, s. 283).

Meydan tercemânı: Allah dost, hâzır, gâib, bâtın ve zâhir, ayn-i cem âyinleri-

nin gül-cemâllerine âşik olsun, Allah eyvallah, hû dost (Aynî, *agn. esr.*, s. 292).

Meydanda tâlip, mürşid huzûruna götürülürken dört kapı selâmı: Esselâmü a'eyküm şerî'at erenleri, Esselâmü aleyküm tarikat pîrleri, Esselâmü aleyküm hakikat şahları, Esselâmü a'eyküm mârifet kâmilleri (hususî kütüphanemizdeki mecmua).

Çerağ uyarma (mumları yakma) tercemânı: çerağ-ı rûşen, fehr-ı dervîşân, dem-i âlişân küjad şüden-i meydan kerem-i şâh-ı merdan, dem-i pîr-i pîran, şâh-ı Horasan, ber cemâl-i Muhammed, kemâl-i Alî, nûr-i İmam Hasan ve İmam Husayn, Âl-i Muhammed râ büiend salavat (*agn. esr.*).

Çerağları uyarırken kullanılan ince mumu dinlendirirken okunan tercemân: Çerağ-ı bâtın idi nûr-u Ahmed ayân oldu doğup nûr-u Muhammed (*agn. esr.*).

Bibliyografya: Metinde zikredilmiştir. (ABDÜLBÂKİ GÖLPINARLI)

TERCÜMAN (A.), aslında *t-r-c-m* dörtlü kökünden gelen bu kelime tercüme yapan kimse mânasına gelmekte olup, Arapça'da sâdece *tarçuman*, Türkçe'de ise, *tercümân* ve *tercemân* şekillerinde kullanılmaktadır. Kelimenin *r-c-m* üçlü kökünden geldiği ve taştaki *t* harfinin zâid olduğu ileri sürülmüş ise de, bu iddia kabûl edilmemiştir (bk. M. Tayyib Okçu, *Hadis'te tercüman. İlahiyat Fakültesi dergisi*, Ankara, 1966, XIV, 28).

Ârâmî bir mençe'den gelip, en eski şekli *targmâna* ve *targem* olan bu kelime, İbrânîce 'ye *targum*, Âsur Babîlesi'ne *targumanu* olarak geçmiştir. Az-çok benzer şekillerde hemen hemen bütün Avrupa dillerine (Latince'de *tarçumanus*, *dragumanus*, *dracmandus*, *turçhimannus*; İtalyanca'da *drogmano*, *dragomanno* veya *turçimanno*; Fransızca'da *dragement* ve *drugement* (XII—XIII. asırlar), *drogman*, *truchement* (bugünkü); İspanyolca'da *turchiman* veya *trujaman*; Almanca'da *dragoman*; Portekizce'de *turgeman*; Katalan dilinde *turçimany* ve *trutximan*, Sicilya dilinde *draumanna* veya *dragumannu*; Bulgarca'da *dragomanın*; Sırpça'da *terdzuman*, *dragomani*; Lehçe'de *turczyman* şeklinde geçmiş olduğu görülür (bk. H. Acaryan, *Etimolojik lugat* [Ermenice], Erivan, 1928, II, 1148 v.d.; krş. D. Guiseppe Barbera, *Elementi İtalo-Sicula-Veneziano-Genovese nei linguagge Arabo e Turco*, Beyrut, 1940, s. 137).

Türkçe'nin muhtelif lehçe ve devirlerinde tercüman karşılığında olmak üzere *dilmaç* kelimesi kullanılmakta idi (bu kelime için bk. P. Jyrkankallio, *Zur Etymologie von russ. tolmac*

„dolmetscher“ und seiner türkischen Quelle, *Studia Orientalia*, Helsinki, 1952, XVII/8; J. Németh, *Zur Geschichte des Wortes tolmacs*, „dolmetscher“, *Acta Orientalia Hungarica*, Budapeşte, 1958, VIII/1).

Tercümanlar devletler arasındaki siyâsî ve ticarî münâsebetleri te'min eden birer me'mur olarak, çok eski zamandan beri tarih sahnesinde görünmekte olup, eskiden hükümdarların yanında da yabancı dil bilenler bulunmakta idi. Nitekim, Peygamber devrinde, dış münâsebetlerde Farsça, Habeşçe, Grekçe, Kıptîce (Koptça) dillerine vâkıf elçiler kullanıldığı gibi, Sâsânî hükümdârının sarayında „Arap işleri ile meşgul“ olan bir kâtibin aynı zamanda tercümanlık vazifesi yaptığı, imparator Heraklius devrinde Bizans'ta Arapça tercüman kullanıldığı bilinmektedir. Abbâsî halifelerinin saraylarında da Grekçe, Kıptîce, Nabatîce'yi ve diğer dilleri konuşan vazifeliler vardı. Tercümanlık, kesin bir me'mûriyet olarak, Abbâsî imparatorluğunda VIII. asırdan beri tâkip edilmektedir. 917'de Bizans imparatoru Konstantin VII.'in gönderdiği elçilere, Abû 'Umayr 'Adî b. 'Abd al-Bâkî al-Turcuman tercümanlık yapmıştır (M. Tayyib Okıç, *agn. esr.*, s. 33 v.d., 41—45). Bu vazifeye Mısır Memlûkleri ve Anadolu Selçuklu devleti teşkilâtında mühim bir me'mûriyet olarak tesâdüf edilmektedir. Anadolu Selçuklularında, tercüman tâyini hükümdar fermânı ile vuku bulmakta olup, Kemâleddin Mehmed'in tercümanlık mansıbına tâyinine dâir olan ferman bu hususta iyi bir misâldir; aynı zamanda bu zâtın sâhib olduğu ünvan, onun askerî bir mevkiden geldiğini göstermektedir (Osman Turan, *Türkiye Selçuklularına âid resmî vesikalar*, Ankara, 1958, s. 18 v. dd.). Tercümanların, yabancı devletlerle muhâbereyi te'min etmelerin dışında, aynı zamanda Divân-ı Mezâlîm'e gelen yerli ve yabancıların dâvalarına da aracılık yaptıkları, dâvacıların veya dâvaların şikâyetlerini tercüme ederek münşîlere havâle ettikleri anlaşılmaktadır. Alâeddin Keykubad devrinde bu mevkîde iki tercüman ve dört münşîden fazla adam yoktu (Osman Turan, *II. Keykâvus'a âid bir temlik nâme*, Zeki Velidi Togan armağanı, İstanbul, 1954—1955, s. 162).

Osmanlı devrinde tercümanların büyük ehemmiyeti vardı. Bu müesseseye veya me'mûriyetin ne zaman te'sis edildiği kat'î olarak bilinmemekle beraber, diğer devletlerle olan münâsebetlerde yabancı dil bilen me'murların kullanıldığı muhakkaktır. Yabancı elçilerle konuşmayı veya hârice gönderilenlerin gittikleri memleketlerin devlet adamları ile anlaşmasını te'min etmek için tercüman kullanılmış olduğuna

şüphe yoktur. Çok dağınık, fakat kat'î olmayan bilgiler muvâcehesinde, Osmanlı imparatorluğunda, tercümanlığın XIV. asır sonlarında mevcut olduğu söylenebilir; bir diğer iddiaya göre ise, bu me'mûriyet Fâtih Sultan Mehmed devrinde te'sis edilmiştir. Fâtih devrinde meşhur Trabzonlu Georgios Amirutzes'in, hükümdârı, bâzı Grekçe eserler hususunda aydınlatığı ve onları tercüme ettiği mâlûmdur; fakat, bu zâtın siyâsî konuşmalarda tercümanlık yaptığı bilinmemektedir (D. Adolf Beissmann, *Forschungen und Funde im Serai*, Berlin, 1933, s. 25, 31). Kat'î olmamakla beraber, öyle anlaşılıyor ki, bu devirde Türkçe bilen Rum tercümanlar kullanılmıştır. Bâzı yazışmaların Rumca yapıldığı da görülmektedir. Fâtih devrinde tesbit edilebilen ilk tercüman, 1479 tarihli bir anlaşmayı Venedik'e götüren ve bunun dışında hakkında başka hiç bir şey bilinmeyen Lütfî Beydir (VI. Mirmiroğlu, *Fatih Sultan Mehmed Han hazretlerinin devrine âit tarihi vesikalar*, İstanbul, 1945, s. 28). Belki de bu zât tercümanlık yapmamış, beraberinde Türkçe de bilen bir Rum götürmüştür. Cem Sultan'ın yanında da Dimitrios Sofyanos tercüman olarak vazife görmektedir. 1502 yılında Osmanlı-Venedik anlaşmasını elçi sıfatı ile Venedik'e götüren Sü-başı Ali Bey de tercümandı (Bu hususta bk. I. Mélikoff, *Bayezid II. et Venise, Turcica*, Paris, 1969, I, nr. 2, s. 134, nr. 4, s. 140 v. d.).

Tercümanlık müessesesi XVI. asırdan itibaren büyük bir gelişmeye mazhar olmuş ve devlet teşkilâtının bâzı hususlarda vazgeçilmez bir unsuru hâline gelmiştir. Bu müesseseyi: 1. Divân-ı hümâyûn tercümanlığı, 2. Eyâlet-tercümanları, 3. Askerî ve eğitim müesseselerinde kullanılan tercümanlar (XVIII. asırda), 4. Yabancı elçi ve konsolos tercümanları olmak üzere dört kısma tetkik etmek yerinde olacaktır.

1. Divân-ı hümâyûn tercümanları: Bu vazifenin XVI. asır başlarından itibaren mevcut bulunduğu anlaşılıyor. İlk zamanlarda bu me'mûriyeti yapanların hıristiyan iken müslümanlığı kabûl etmiş, dil bilen kimseler olduğu dikkati çekmekte olup, bunlardan bâzısı devrin dış siyâsetinde mühim roller ifâ etmişlerdir. Kanunî devrinde Tercüman Yunus Bey (hiç olmazsa 1536'da) bu vazifede bulunmakta idi ve bu makamı uzun müddet işgal etmişti; hattâ Venedik ile yapılan anlaşmayı (1542'de) bizzât Venedik'e götürmüştü. Yunus Bey'in bu gibi vesileler ile iki defa adı geçen şehre gönderildiği bilinmektedir (M. Tayyib Gökbilgin, *Venedik devlet arşivindeki vesikalar kütüphanesinde bulunan Kanunî devri belgeleri*, Bel-

geler, Ankara, 1964, 1/2, s. 146, 151 Lybyer, *The History of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the magnificent*, 315). Öyle anlaşılıyor ki, bu devirde divân-ı hümâyûna bağlı. sayısız tam olarak tesbit edilemeyen bir tercümanlar kadrosu mevcut olup, bir yabancı elçi geldiği zaman, bunlardan bir tanesi yanına verilmekte idi. Buna bir misâl olmak üzere, yeni gelen İspanya elçisine, Abdullah-oğlu Cafer'in tercüman olarak verildiği kaydedilmektedir (Başveکہâlet Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, *Ruâs defteri*, nr. 238. s. 281). Bir tercüman vefat ettiği zaman yerine oğlu tâyin edilmekte idi nitelik, 1576'da vefat eden tercüman Ferhat'ın yerine Canik sancağında timarı olan oğlu Mehmed tâyin edilip, kendisine İstanbul'da bulunan Macar „tâifesinin“ tercümanlığı vazifesi verilmiştir (*Ruâs defteri*, nr. 230, s. 328). O devirde bir baş-tercümanlık olmasına rağmen, tercümanlar arasında fazla dil bilen kimseler devletin dış münâsebetlerinde kullanılmışlardır. Bu şekilde Tercüman Yunus Bey'den sonra siyâsî münâsebetlerde ismi geçen kimse, tahmînen 1560—1569 tarihleri arasında bu vazifede bulunan, aslen Lehistanlı olan İbrahim (Joachim Strasz) Etendirdi (Busbeck, *Türk mektupları*, Türk. terc. Hüseyin Cahit Yalçın İstanbul, 1939, s. 152, 291, 293 v.d.). Bu şekilde faâl rol oynamış bir diğer tercüman da, aslen Macar olan Murad'ın için bk. F. Babinger, *Der Pforten-denkmalen aus Ungarns Türkenzeit*, 1927, s. 33—54. Aynı devirde divan tercümanı olarak vazifelendirilenlerin müslümanlığı kabul etmiş Macar, İtalyan, Leh, Alman, Rum asıllı kimseler olduğu dikkati çekmektedir. Divân-ı hümâyûn'da kaç tercüman olduğu tesbit edilememektedir; fakat, bir kayda göre, XVII. asırda sayıları dört kişi idi. XVII. asır ortalarından sonra divân-ı hümâyûn'da yavaş yavaş Osmanlı te'bâsı Rumlardan dil bilenlerin de vazifelendirilmeğe başladığı görülüyor. Girit seferini sona erdirmeye çalışan sadrâzam Fazıl Ahmed Paşa, Kandiye muhâsarasında ve sonraki sulh görüşmelerinde kendisine büyük yardımcı dokunan Panayoti Nicoussios Mamonas (? —1673) adlı, Padua'da tıp tahsili yapmış olan. Sakızlı bir Rum'u, 1669'da divân-ı hümâyûn baş-tercümanı tâyin etmiş. bu vazife 1821'e kadar Fenerli Rum beylerinin uhdesinde kalmıştır Runciman, *The Great church in captivity*. London, 1968, s. 364. Divân-ı hümâyûn tercümanı olan kimseye diğer hristiyan te'bâya müsâade olunmayan sakal bırakmak, dört hizmetkârı olmak, ata binmek ve kürk giymek gibi müsâadeler verilmiştir. Panayoti Nicoussios Mamonas'tan sonra divân-ı hümâyûn baş-tercümanlığına İskender

let-zâde Aleksandr Mavrokordato getirilmiştir. Bu zât „mahrem-i esrâr-ı devlet“ olduğundan, elçilik ünvanı ile, Kar'ofça sulh müzâkerelerine Reisülküttâb Râmî Mehmed Efendi ile birlikte me'mur edilmiştir (Raşid, *Tarih*, II, 436). Divân-ı hümâyûn baş-tercümanlarının XVIII. asır başlarında, yâni 1709 yılında, ilk defa İskenderlet-zâde Nikola'nın önce Boğdan voyvodalığına, müteâkiben de Eflâk voyvodalığına tâyin edilmesi, sonraları da divân-ı hümâyûn tercümanlığının, ayrıca Eflâk ve Boğdan voyvodalığının Argiropulo, Aristaki, Kallimaki, Kantakuzin, Karaca, Hançeri, Mano, Mavrokordato, Mavroyani, Mouruzi, Negri, Rizo-Neropulo, Rizo-Rangavi, Rosetti, Schina, Suço (Soutzo), Sturea ve İpsilanti gibi hepsi Fenerli olan âilelerin inhisârında kalması (A. A. Pallis, *Greek Miscellany*, Atina, 1964, s. 104) neticesi Fenerli Rum beyleri Osmanlı cemiyet ve teşkilâtı içinde çok mühim roller oynamışlardır (bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı-oğlu, *Onsekizinci asırda Boğdan'a voyvoda tâğini*, *Tarih semineri dergisi*, İstanbul, 1937, I, 32—37).

Divân-ı hümâyûn baş-tercümanlığı yukarıda zikredilmiş olan âileler arasında büyük bir rekâbet mevzûu olmuştur. Baş-tercümanların maiyetinde sekiz adet „dil-oğlanı“ ve on iki hizmetkâr bulundurmaları hükümet tarafından kabul edilmişti. Bunlar da Rum olup, hepsi de cizyeden muaf tutulmuşlardı; her hangi bir anlaşmazlık olmaması için, baş-tercüman, maiyetinde olan bu insanların her biri için ayrı-ayrı — me'mûriyetlerine dâir — emir verilmesini arzual ile talep ederdi, bunun üzerine divân-ı hümâyûnda tutulan kayıtlara bakılarak, yapmaları gereken işler gösterildikten sonra, her birinin ayrı-ayrı eşkâlleri belirtilmek sûreti ile, bunlara cizyeden muaf olduklarına dâir, muaf kâğıtları verilir (Başveکہâlet Arşivi, Ali Emîri tasnifi, III, Mustafa kısmı, nr. 21984). Baş-tercümanın vazifesi, sadrâzâmın yabancı devlet temsilcileri ile yaptığı görüşmelerde bulunup, konuşulanları tercüme etmek olduğu için, tamamen dış işlerine âittir; aynı zamanda dışardan gelen evrakı da Türkçe'ye çevirirlerdi. Bu bakımdan, bunlar, devletin tâkip ettiği siyâsetin en gizli feruatına bile vâkıftı; İstanbul'daki elçiliklere giderek, elçilerle bizzât konuşur ve yaptıkları konuşmaları bir „takrir“ ile sadrâzam arz ederlerdi (Başveکہâlet Arşivi, Ali Emîri tasnifi, III, Mustafa kısmı, nr. 26208; k1; Raşid, IV, 241). Yabancı bir devlet elçisi divân-ı hümâyûna geldiğinde onu bizzât baş-tercüman karşılar ve sadrâzâmın hazır bulunduğu top'antıda yapılan konuşmaları yekdiğesine tercüme ve daha sonra elçinin sunduğu takriri sadrâzama izah ederdi (Zarif Orgun

Osmanlı imparatorluğunda nâme ve hediye getiren elçilere yapılan merâsim, Tarih vesâikaları, İstanbul, 1942, I, sayı 6, s. 409). Hâricîten gelen her türlü nâme, takrir v. s. gibi vesikaları divân-ı hümâyûn baş-tercümanları Türkçe'ye çevirirler, gereken cevap da yine onlar tarafından garp dillerine tercüme edilirdi. Yalnız Arapça ve Türkçe olarak gelen yazışmaları görmezlerdi; zirâ bu vesikalar doğrudan-doğruya sadrâzama ulaştırılırdı. Devletin, tâkip ettiği her türlü açık ve gizli siyâsetini bilen tercümanlar, XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında artan İngiliz, Fransız ve Rus nüfuzunun te'sirinde kalarak, bu devletlerden, kendi temâyül ve düşüncelerine muvafık olan her hangi birinin siyâsî menfaatine uygun bir şekilde davranmaya başlamışlardı. Bir zamanlar pek belli olmayan bu davranışları, daha sonra kendilerinden şüphe edilmeye hak kazandıracak şekilde, iki tarafı ilâhîmaları neticesinde, ortaya çıkmıştı. Bu hususta, siyâsî menfaatlerinin, divân-ı hümâyûn tercümanlarının Rusya gibi, rakip bir devlet tarafına meyletmeleri neticesi, akamete uğradığını gören diğer bir devletin (meselâ: Fransa) hâriciyesi tarafından, zaman-zaman Osmanlı devletinin dikkati çekilmiştir (Başvekâlet Arşivi, *Hatt-ı hümâyûn*, nr. 5766 b). Bu bakımdan Selim III. devrinde divân-ı hümâyûn tercümanlığına tâyin edilen Rum beylerinden şüphe edilmeye ve bu me'mûriyete müslümanların tâyini düşünülmeğe başlandı ise de, divân-ı hümâyûn tercümanı Eflak ve Boğdan voyvodalığına tâyin olunup, yerine bir başkası getirilmeye kadar vekâleten idâre edildi (Ali Emîri tasnifi, III. Selim kısmı, nr. 14715). Mahmud II. devrinde tercümanlığa Fenerli Rum beylerinden tâyin yapılması usûlünden, bu zümreye mensup bir baş-tercümanın Rum ihtilâliyle ilgisi olduğu iddiası ile katlinden sonra, vazgeçildi (1821) ve evvelce olduğu gibi bu vazifeye müslümanlardan birinin getirilmesi kararlaştırıldı. Bunun için Mühendishâne hocası Yahya Efendi, oğlu ile berâber, Bâbâli'ye celbedildi ve yanına divan kâtiplerinden bir-iki kişi verilerek, bir müddet Rumca ve Fransızca tahrîrâtın tercüme ve okunmasına me'mur edildi, ancak bu deneme tatmin edici olmadığından, divan kalemlerinden kabiliyetli kimseler, Yahya Efendi'nin nezâretinde Rumca ve Fransızca'yı yazacak hâle gelip, bu makama tâyin edilinceye kadar, divân-ı hümâyûn baş-tercümanlığına, muvakkat kaydı ile, Fenerli meşhur âilelerden olmayan „bî-taraf“ Rumlar arasından birinin vekâleten tâyinine karar verildi; İstavrakî adlı bir zât bu işe vekâleten me'mur tâyin edilmekle berâber, Yahya Efendi, yanında olan bir-iki

„mübeyyiz“ ile, yapılan tercümelere dikkat edecekli Başvekâlet Arşivi, *Hatt-ı hümâyûnlar*, nr. 48823). Daha sonra divân-ı hümâyûn tercümanlığına müslümanlar ve Türkler arasından tâyin yapılmaya başlanmıştır. Yahya Efendi'nin vekâleten yaptığı baş-tercümanlık onun vefatından sonra İshak Efendi'ye asâleten tevcih olunmuştur. Divan kâtiplerinden Esrar Efendi de yanına „tercüman yamağı“ olarak tâyin edilmiştir. Ayrıca, Rum tercümanlar zamanında kendilerine ayrılmış olan tahsisat, bu defa maâş şekline konarak, divân-ı hümâyûn tercümanlarına tahsis olunmuştur (Cevdet tasnifi, Dâhiliye kısmı, nr. 719). Bu vazifeye, daha sonra İshak Efendi'nin yerine Esrar Efendi getirilmiş, fakat neticede bu işlerin bir kaç kişi ile görülemeyeceği anlaşıldığından, gelişen ve artan işleri yürütmek için bir „tercüman odası“ kurulmuştur. Esâsen bu devirde divân-ı hümâyûn tercümanlığı kadrosu tercüme odasında yetiştirilmiş me'murlarla takviye edilmekte idi Lütüfi, *Tarih*, IV, 99). Tercüman veya tercüme odası diye bilinen bu dâire, devletin ihtiyaç duyduğu yabancı dil bilen elemanları yetiştirmek gayesi ile kurulmuştur (Lütüfi, *agn. esr.*, V, 105). XIX. asır sonlarında, yâni 1878 (1295 de, divân-ı hümâyûn tercümanlığı tâbiri bir me'mûriyet olarak vardı (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, vgr. M. Câvid Baysun, Ankara, 1953, I, 18). 28 zilhicce 1256 (21 şubat 1841) tarihli bir vesîkaya göre, tercüme odasında 1 mütercim-i evvel, 5 sınıf-ı evvel, 5 sınıf-ı sâni, 17 mülâzım, 1 muallim olmak üzere 29 kişi bulunuyordu (Cevdet, tasnifi, Hâriciye kısmı, nr. 441). Bundan divân-ı hümâyûn baş-tercümanı karşılığı olarak, artık „mütercim-i evvel“ ıstılâhının kullanıldığı anlaşılmaktadır; fakat bu me'mûriyet hiç bir zaman ön safta olmamış, tercüme odası bünyesinde kalmıştır. Tercüme odası, Osmanlı devletinin son zamanlarına kadar devam etmiş, tabii olarak daha geliştirilmiş, bu meydana mütercim-i evvel bir de muâvin tâyin olunmuştur (bk. *Salnâme-i devlet-i Osmaniye*, 1315, s. 53).

2. Eyâlet tercümanları: Osmanlı hâkimiyetinin yayıldığı ve merkezin doğrudan-doğruya murâkabe ettiği eyâletlerin bir kısmı, yabancı ırk ve kavimlerden meydana gelmiş topluluklarla meskûn olduğu devirlerde, eyâletlerde idâre ile halk arasındaki münâsebeti te'min etmek için tercümanlar kullanılmıştır. Ancak eyâletlerde halk biri mahkemeler, diğeri de eyâlet merkezî idâresi olmak üzere, iki şekilde idâre ile karşı-karşıya kaldığından, ihtiyaç duyulan tercümanları, A. Eyâlet „divan“ tercümanı, B. Mahkeme tercümanı olarak iki ayrı kısımda mütâale etmek icâb eder.

A. Eyâlet „divan“ tercümanı: Mısır, Mora, Trablus-Şam, Şam, Girit, Kıbrıs, Belgrad, Budin, Tamşvar, Kudüs, Trablus-Garp v. s. gibi eyâletlerde halkın çoğunluğu yabancı ırklara mensup olup, şehir ve kasabalarda oturanların bir kısmı hâric, köylerde oturanlar Türkçe bilmemekte idi. Bunların eyâlet idâresi ile vâki olan her türlü münâsebetlerinde divan tercümanları aracı olurlardı. Eyâlet halkının her türlü işini tercümanlar görürlerdi. Bu hususiyetleri eyâlet tercümanlarına, reâyâ nezdinde itibarlı bir durum kazandırmış olup, halktan bir takım menfaat te'mini yoluna da gitmişlerdir. Mısır, Trablus-Şam, Trablus-Garp, Kudüs gibi, Arap halkın oturduğu eyâletlerde divan tercümanlarının isim'leri „Arap tercümanı“ idi. Büyük ve teşkilâth bir eyâlet olan Mısır'da da aynı ünvanı taşıyan tercümanlar aslen Türktü; beylerbeyinin yanında mürâcaat veya dâva sâhiplerinin söylediklerini beylerbeyine, beylerbeyinin verdiği cevapları veya kararları da yine onlara tercüme ederlerdi; Mısır divânında, tercüman adedi artmış olduğundan, bunlardan birine Mısır divanı baş-tercümanı denmiştir (Stanford J. Shaw, *Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution*, Cambridge, Mass., 1967, s. 34 v. d.). Mora, Girit gibi Rum halkın oturduğu yerlerdeki divan tercümanları Rum asıllı hıristiyanlardı. Girit'te, hem Hanya'da, hem de Kandiy'e'de tercümanlar vardı (Cevdet tasnifi, Dâhiliye kısmı, nr. 11006). Eyâlet veya divan tercümanlığı tâbiri bâzan „divan tercümanlığı ve Rûmî kitâbet“ (Girit'te), bâzan da Şam'da olduğu gibi „Şam sarayı tercümanlığı“ şeklinde kullanılmaktadır (Cevdet tasnifi, Dâhiliye kısmı, nr. 13509). Berat ile tâyin edilmekte olan eyâlet tercümanlarının, bâzi eyâletlerde uzun zamandan beri aynı âilenin inhisârında olduğu, tercümanın vefatından sonra ise, bu zâtın âilesinde dil bilen başka birisi bulunduğu takdirde, vâki mürâcaat üzerine, vazifenin yine aynı âilenin bir diğeri ferdine verildiği dikkati çekmektedir (Cevdet tasnifi, Dâhiliye kısmı, nr. 13509). Tamşvar ve Budin gibi eyâletlerin divan tercümanları ise, Macarca bilmekte olup, bunların çoğu müslüman idi. Bu meydana, Tamşvar eyâleti divan tercümanlığında bulunmuş olan Tercüman Osman Ağa zikredilmelidir; bu zât XVIII. asır başlarına âit muhtelif orijinal eserlerin de müellifi olup, muhtemelen Almanca ve Macarca bilmekte idi (bunun için bk. Richard F. Kreutel, *Zwischen Paschas und Generalen*, Graz, 1966).

B. Mahkeme tercümanı; Bilhassa, Arapça konuşan memleketlerde bulunan eyâletlerin mahkemelerinde resmen tâyin edilmiş „mahkeme

tercümanları“ mevcuttu. Bunlar, dâvalar mahkemelerde Türkçe görüldüğü için, dâva sâhiplerinin veya dâvalıların söylediklerini mahkemeye tercüme ederler, verilen kararları da, davacı ve dâvalıya tebliğ ederlerdi. Haleb şehrinde Mahkeme-i Kübrâ'nın (Tercüman Hasan, *Mühimme defteri*, nr. 4, s. 115), yine Selâhiyye ve Bankusa mahkemelerinin birer tercümanı vardı (Ali Emîrî tasnifi, Osman III. kısmı, nr. 7099; Ali Emîrî tasnifi, Mustafa III. kısmı, nr. 13439). Şam'da Kismet-i Arabiyye Mahkemesi'nde iki (İbnül-emin tasnifi, Dâhiliye kısmı, nr. 375), Kudüs Mahkemesi'nde (Ali Emîrî tasnifi, Mehmed IV. kısmı, nr. 2023) ve Bagdad mahkemelerinde (Ali Emîrî tasnifi, Mehmed IV. kısmı, nr. 1723) birer tercüman bulunmakta idi. Bunlar berat ile tâyin edilmekte olup, icâbında yerlerine vekil bırakabilmekteydiler (Ali Emîrî tasnifi, Mehmed IV. kısmı, nr. 1952, 2023). Rum, Sırp ve Macarlarla meskûn eyâletlerde bulunan mahkemelerde de aynı şekilde mahkeme tercümanı bulunduğu muhakkaktır. Nitekim Sakız-adası Mahkemesi'nde bir Rum istihdam edilmekte idi (*Mühimme defteri*, nr. 40, s. 254, hüküm 585). Mahkeme tercümanları buldukları yerin kadıları tarafından kabul edilip, tâyinleri hususu yine onlar tarafından merkeze arz ve teklif olunurdu. Merkez bunu kabûl ederse, alâkaliya bu tâyine dâir bir hüküm gönderilir, mahkeme tercümanlığı da hüküm tarihinden itibaren başlardı.

3. Müessesese tercümanları: XVIII. asır sonlarında, garp usûlünde askerî ve maârifê âit müesseselerin kurulması neticesinde, bu müesseselerde çalışmak üzere memlekete celbedilen Türkçe bilmeyen yabancı mütehasıs ve hocaların yanına dil bilen tercümanlar verilmiştir. Levent çiftliği kıyısında nizâm-ı cedid [b. bk.] askerinin tâlim ve terbiyesi ile meşgul olan Fransız mütehasısının yanında bulunan tercümanın ünvanı „Levent tercümanı“ veya „Levent çiftliği tercümanı“ olup, bu işle, yine Rumlar vazifelençirilmişlerdir (Ali Emîrî tasnifi, Selim III. kısmı, nr. 12070). Levent tercümanı, aynı zamanda, Tophâne-i âmir'e'de ve Mühendishâne'de çalışan mütehasısların da tercümanlığını yapmakta idi; ancak, ismi bâzan Tophâne veya Humbarahâne tercümanı diye geçer (Ali Emîrî tasnifi, Selim III. kısmı, nr. 19144). Bâzan da bu müesseselerde ayrı-ayrı tercümanlar istihdam edilirdi.

Müessesese tercümanları arasında en mühimi Deryâ tercümanlığıdır; ancak bunun kuruluşu çok eski olup, mâhiyeti de onlardan tamamen ayrıdır. Deryâ tercümanlığı, Fenerli Rum tercümanlarına berat ile tevcih olunmaktadır. Bu hizmette bulunanlar daha sonra divân-ı hümâ-

yûn baş-tercümanlığına, müteâkiben de Eflak veya Boğdan voyvodalıklarına tâyin olunurlardı. Bu bakımdan, Osmanlı teşkilât ve cemiyetinin hıristiyanlara bahsettiği ilk mühim me'mûriyet idi. Deryâ veya Tersâne tercümanları Kaptan Paşa [b. bk.]'nın kâtibi sıfatı ile çalışır, Akdeniz adalarında bulunan Kaptan Paşa eyâletine dâhil adalardaki müslüman olmayan abâlinin vergilerini muntazam verip-vermediklerini kontrol ederlerdi. Bunlar, bu vazifede tutunabilmek için, büyük gayret ve mesâi sarfetmekle berâber, ayrıca kaptan-ı deryâyâ büyük ve kıymetli hediyeler takdiminden de geri durmazlardı. Kendi menfaat ve mevkileri için kontrol ettikleri reâyâyı baskı altında tutar gibi görünmekteydiler (G. Fin'ay, *The History of Greece under Othoman and Venetian domination*, London, 1856, s. 295 v.d.). Deryâ Tercümanlığı, mâlikâne sûreti ile, „7 500 kuruş muaccele ve 1.000 kûsur kuruş mal ile“ tevcih edilirdi; bunlar, adalarda oturan halkın idâresinden mes'ul idiler; daha sonra bu me'mûriyet sâdece bir „mansib“ şeklinde tevcih edilmeye başlandı. Onların azil ve nasblarında yalnız kaptan-ı deryâların reyî kâfi görülürken, XIX. asır başlarında haklarında sârih bir suçlama olduğu takdirde, Bâbiâî'ye arz edilmesi ve durumu tetkik edildikten sonra, azline dâir karar verilmesi, fakat bu hususta da hükümdârın hatt-ı hümayûn vermesi usûlü tatbik olunmaya, yine aynı devirden itibaren, yazdıkları Rumca *bagrultu*'ların yanlarına Türkçe tercümelerinin konulması, kaptan paşanın bunları gördükten sonra, vesikaları mühürlemesi usûlüne başlandı (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, N. E. 2977). Tersâne veya deryâ tercümanlarının, merkeze uzak adalardaki reâyâ ile meşgul olduklarından, selâbiyet ve menfaat bakımından divân-ı hümayûn baş-tercümanlarından daha nüfuzlu bir durumu vardı. Bir devirde tersâne tercümanlarının birbirlerini istihlâf eylemeleri dolayısıyla, adalar reâyâsı, sık-sık vuku bu'ân bu değişikliklerden çok zarar görmekte ve sıkıntı çekmekte idi (Hatt-ı hümayûn tasnifi, nr. 36299). Tanzimât devrinden sonra da, Tersâne Tercümanlığı muhâfaza edilmiş, fakat mâhiyeti tamamen değişmiş ve sâdece tercüme işi ile meşgul olmuşlardı (Muhtelif ve müte-nevvi defterler, nr. 40, s. 2). Bu devirde kaptan paşanın maiyetinde, tercüme odası „hülefâsından“ iki tercüman vardı; bunlardan biri Arapça, diğeri de Fransızca tercümanlığı yapı-yordu (Cevdet tasnifi, Dâhiliye kısmı, nr. 5497).

4. Yabancı elçilik ve konsolosluk tercümanları: Osmanlı imparatorluğunda İstanbul'a gelen yabancı elçilerin ya-

nına — bunlar Türkçe'yi lâıykı ile bilmediklerinden — Türk-müslüman tercümanlar verilmesi umûmî bir kâide olmakla berâber, 1572'de Fransız elçisinin Nikoia adlı bir (Başvekâlet Arşivi, *Divân-ı hümayûn mühimme cefteri*, nr. 45, hüküm 2692), 1584'de İngiliz elçisi Edward Burton'un ise, Mustafa Çavuş baş-tercüman) ve Giacomo de Menzé adlı iki tane tercümanı (P. Wittek, *The Turkish documents in Haklugt Voyages, Bulletin of the Institute of Historical Research*, XIX, nr. 57 [1942], s. 125) olduğu bilinmektedir. Elçilik me'murları, tercüman, yeniçeriler, bir çavuş ve efendiden mürekkepti. Tercümanlar Türk devlet adamları ile yapılan konuşmalarda mutlaka hazır bulunurlar, aradaki her türlü muhâvereye ve yazışmaya idâre ederlerdi (Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, London, 1935, s. 225 v.d.). XVII. asırda elçiliklerde çalışan tercümanların hemen-hemen hepsinin haraçtan ve cizyeden muaf tutulmalarından (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1287, s. 332), tesbit edilemeyen bir tarihten itibaren, Osmanlı'ın eb'ası hıristiyan reâyânın, Türk-müslüman tercümanların yerini anlaşılmaktadır. Bunların vergilerden muâfiyeti hususunda, her devletle ayrı-ayrı yapılmış olan ahidnâmelerde kaydedilmiştir (İngiliz elçiliği tercümanları için bk. Başvekâlet Arşivi, İbnülemin tasnifi. Dâhiliye kısmı, nr. 369). Bununla berâber, Osmanlı devleti ile dâimî denecek bir münâsebeti olmayan, Sarıkamış Kazakları gibi küçük toplulukların ve Eflak, Boğdan, Erdel v. s. gibi voyvodalıkların elçilerinin yanına divân-ı hümayûn tarafından bir Türk-müslüman tercüman tâyin edilmekte idi (Başvekâlet Arşivi, İbnülemin tasnifi, Hâriciye kısmı, nr. 184. Ali Emîri tasnifi, Mehmed IV. kısmı, nr. 9077).

Osmanlı teb'âsından olup, Fransa, Rusya, Almanya, İngiltere, Avusturya gibi büyük devletlerin tercümanlığını yapan hıristiyanlar, hizmet ettikleri devlet ile, tercümanlık vazifesinin dışında bir münâsebet kurarlardı ve bu sâbit olursa azledilirdilerdi (Raşid, IV, s. 125, v.d.). Bâzi elçilikler birden fazla tercümana sâhip olduğundan, içlerinden bir tanesi baş-tercüman ünvanını taşıyor, o devletin elçiliği ile Osmanlı devleti arasındaki münâsebeti temsil ederdi (Başvekâlet Arşivi, İbnülemin tasnifi, Hâriciye kısmı, nr. 1645). Osmanlı devleti, merkezde ve eyâletlerde bulunan elçilik ve konsolosluklarda her devletin, kendi tâyin ettiği miktarda, tercüman bulundurmasını bir prensip olarak vaz'etmişti; aynı zamanda bunların başka işlerle meşgul olmaları yasaklanmıştı. Fakat, XVIII. asrın ortalarından itibaren, bu durumun elçilikler tarafından ihlâl edildiğini

gören Osmanlı devleti, bunların kontrol altına alınması için ciddi teşebbüslerde bulundu (Cevdet, *Tarih*, İstanbul, I, 309; III, 270). İstanbul'daki elçiliklerden başka Anadolu, Rumeli, Akdeniz adaları ve Arap memleketlerinde bulunan konso'osluklarda her büyük devletin birden fazla tercümanı vardı. Her konsolosun Osmanlı reâyâsından iki tane beratlı tercüman kullanması esâsı kabul edilmişti; bunların ayrıca ikişer hizmetkârı vardı. Bu tercümanlar evvelce imparatorluğun her tarafından seçilirken, sonradan vaziyet değişti; varlıklı Rumlar bu gibi vazifeleri para ile satın almaya başladılar. 1774 Küçük Kaynarca mûsâlahasından sonra, Avrupa'nın büyük devletleri muhtelif vesîlelerle Akdeniz adalarında birer konsolosluk açmaya başladılar; tercümanlar, hattâ bâzı devletlerin konsolosları bile Rum idi. Bir kısmı Venedik asıllı âilelerin ahfâdından olan tercümanlar, İstanbul'da Beyoğlu semtinde toplanmışlardı. Ayrıca, Fransız elçiliği kendi memleketinin ihtiyacı olan tercümanları yetiştirmek için „dil oğlanları (Giovani di lingua)“ mektebi te'sis etmişti (J. Dallaway, *Constantinople. Ancient and Moderne*, London. 1797, s. 126 v.d.). XVIII. asır sonlarında Osmanlı topraklarında Fransa, İngiltere, Avusturya, Danimarka, Hollanda, Dubrovnik ile iki Sicilya devletinin muhtelif yerlerde konsoloslukları vardı ve buralardaki tercümanların yekünü 194'ü bulmaktâ idi. Bundan başka sonradan 24 beratlı tercüman daha ilâve edilmişti. Bu rakam 218) Mahmud II. devrinde de aynı sayıda kalmıştır (Başvekkâlet Arşivi, İbnülemin tasnifi, Hâriciye kısmı, nr. 2003). Her elçiliğin baş-tercümanı Osmanlı reâyâsına mensup idi; teşkilâtı büyük olan elçiliklerde bâzan dört tane tercüman olur, o zaman bunlar baş-tercüman, ikinci, üçüncü, dördüncü tercüman diye isimlendirilirlerdi (Başvekkâlet Arşivi, Muhtelif ve mütenevvi defterler, nr. 51, s. 112 v. dd.). 1854 yıllarında yabancı elçilik ve konsolosluk tercümanları için yeni bir nizam konulmuş elçiliklerde âzamî dört, konsolosluklarda birer tercüman istihdâmı, konsolosların ve vekillerinin, tercümanların ve adamlarının muâfiyete sâhip olmaları husûsu te'yid edilmişti; ancak Fransa, İngiltere, Hollanda gibi devletler bu takyîdâtın dışında bırakılmışlardı (İbnülemin tasnifi, Hâriciye kısmı, nr. 2004). Kapitülasyonlara sâhip olan büyük devletlerin tercümanları kısa fâsîlalarla muntazam olarak aralarında toplanır ve umumî mes'eleleri görüşürlerdi. Bu müesseseye Osmanlı devletinin sonuna kadar devam etmiştir; ancak, son zamanlarda tercümanların yabancı devlet teb'ası arandan tâyini ve bunların doğrudan-doğruya

ya ne kendi devletlerine tâbi olması usûlü kabul edilmişti. Diplomatik pâyeye sâhip olan, fakat derece itibâriyle elçilik birinci kâtibinden yüksek olmayan (Sir Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans*, London, 1951, s. 35, 152 v. d.) baş-tercümanlar, iyi hizmetleri mukabili, konsolosluga terfi ederlerdi.

Bibliyografya: Metindekilerden başka bk. M. Le Comte Andreassy, *Constantinople et le Bosphore en Thrace, etc. 1812, 1813 et 1814 pendant l'année 1826* (Paris, 1828); Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz münâsebetlerinin başlangıcı ve gelişmesi (1553—1610.*, (Ankara, 1953); Marghetitch, *Étude sur la fonction des dragmans* (Constantinople, 1898); Joseph Gottwald, *Phanariotische Studien, Viertel-jahrschrift für Südosteuropa* (1941, V, 1—2; Theodore Blancard, *Les Mavrogani* (Paris, 1909), I—II; Pan. J. Zopes, *La Politique Sociale des Princes Phanariotes, Balkan Studies* (1970), XI/1, 81—90; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinde merkez ve bahriye teşkilâtı* (Ankara, 1948); A. Cunningham, „Dragomanin“: *The Dragmans of the British Embassy in Turkey, St. Antony's Paper*, 11 (1961) s. 81—100; A. H. Lybyer, *The government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the magnificent* (London, 1913); P. Rycout, *The present state of the Ottoman Empire* (London, 1668); J. von Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (Wien, 1815), I, 119; II, 117; Mustafa Keskî, *İbretnâmâ-yı devlet*, Ali Emiri ktp., Tarih kısmı, nr. 484, var. 15—17; Jan Reyehman-Ananiasz Zyzczkowski *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats* (Glückstadt, 1968), s. 166 v. dd. (CENGİZ ORHONLU.)

TEREK. Kafkasya'da büyük bir nehir (uzunluğu takriben 500 km., genişliği bâzı yerlerde 1/2 km. kadar). Terek yukarı mecrâsında bir dağ nebridir ve alt kısmına doğru akıntısı o kadar şiddetlenir ki, üzerinde hiç bir seyr ü-sefere imkân vermez.

Arap coğrafya ilminin parlak devrinde IV.—X. asır) Terek bölgesi, Hazar [b. bk.] devletine âit olmalıdır. Hazar devletinin bu kısmı, Arap coğrafyacıları tarafından tavsif olunmamış ve Terek zikredilmemiştir. Bu isim, her halde ilk defa Berke [b. bk.] ile Hulagu [b. bk.] arasındaki mücâdele esnâsında, 661 yılı başında (teşrin II. ve kânun I. 1262) Raşid al-Din (nşr. Quatremère, s. 394)'de geçmiştir. Terek, Hâmd Allâh Kazvîni (GM S, XXII, 259) tarafından (trc. Le Strange, s. 250: Turk) İdil (Volga) ile berâber Deşt-i Kıpçak'da bulunan bir nehir ismi olarak zikredilmiştir [krş. mad.